

ИСТОРИСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИСКОГ ДРУШТВА НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЦРНЕ ГОРЕ
Књига VI, свеска 7—9 Ц Е Т И Њ Е Јули—септембар 1950

Карактер и главни моменти из прошлости старих српских штампарија (XV—XVII века)

Прва српска књига штампана је 4 јануара 1494 год., а то значи четрдесетосам година после изласка из штампе прве књиге Гутенбергове штампарије у Мајнцу (крајем 1445 год.). Она је била црквене садржине и намењена је била црквеним потребама. Била је на српско-словенском језику, који је био богослужбени језик српске цркве и тадашњи српски књижевни језик. Имала је све спољне особине рукописних црквених књига. Није имала насловне стране. Њен садржај сазнавао се из предговора и поговора, а такође и из неке врсте наслова на самом почетку текста. Сем текста у црној боји, имала је реченице, речи и поједина слова која су била црвена. Стране јој нису биле обележене, већ табаци. Редни број табака налазио се при дну његове прве и последње стране. За бројеве нису употребљаване арапске цифре, већ слова са ознаком да имају бројну вредност. Сама слова из штампаних књига била су веома слична словима из рукописних књига. У тексту је било истих скраћеница и истих украса (иницијала и заглавља). И једне и друге књиге биле су на исти начин укоричене. Корице су им биле од дасака, па превучене кожом. Све је то чинило да се губила разлика између њих. Руском научнику А. Хиљфердингу се десило да је 1857 год. у манастиру Девичу наишао на игумана који је за старе наше штампане књиге мислио да су рукописне. Узалуд га је Хиљфердинг разуверавао. Игуман је остајао при своме мишљењу и упорно изјављивао: „Не, то је рукопис, ми то знамо“. Хиљфердинг прича да му се по нашим крајевима много пута догађало да наиђе на неразликовање штампаних и рукописних књига, али нигде није имао толике муке колико у Девичу. И Љуб. Стојановић је морао да објашњава настојнику неког манастира у Србији да једна књига није рукописна већ штампана.

Као та прва српска штампана књига, такве су углавном биле и све друге које су издаване у старим српским штампаријама XV—XVII века. Прва је била Октоих, и то прва његова половина. Октоих или

осмогласник је богослужбена књига, која садржи црквене песме, распоређене по гласовима (има их осам, па отуд назив књизи) и по седмичним данима. Из ње се пева за певницама. Затим су се ређали октоиси (друга половина, од 5 до 8 гласа), псалтири, требници (у којима су богослужења по приватној потреби), јеванђеља, служабници или литургијари, молитвослови (то су зборници различитих молитава, црквених песама и чланака побожне садржине), празнични минеји (са службама већим празницима), триоди — посни (песме и молитве за дане ускршњег поста) и цветни (од цветне недеље до недеље после Духова), часловац (у коме су молитве и друго за свакидашњу употребу), зборник (са текстовима за „различне потребе“) и буквари. Као што се види, велика већина тих књига је штампана да послужи цркви, да буду употребљене у богослужбене сврхе. Буквари би требало да припадају световној књижевности. Али у њима, поред азбуке, слогова, назива за поједина слова, слова са бројном вредношћу (дакле, цифара), сви су текстови молитве. То је сасвим појмљиво. Писменост се учила у црквама и манастирима, код свештеника и калуђера, па се не може ни очекивати да буквари буду друкчији. Последња књига из старих српских штампарија је Псалтир, који је штампан 1638 год. Не узимамо у обзир издања, о којима имамо недовољно поуздана библиографска обавештења. Укупно имамо преко 50 старих српских књига, односно њихових издања.

Прве српске књиге нису најстарије ћириличке штампане књиге. Пре њих, истина на свега три године, 1491, Швајполт Феол је у Кракову штампao своја издања. То је опет био октоих, а затим часловац, псалтир, триод посни и триод цветни. Свега је изишло пет књига. Краковска штампарија није утицала на старе српске штампарије. Подражавање краковским словима могло се констатовати само на неким влашким издањима XVI века.

Кад је основана прва српска штампарија, није више постојала моћна српска феудална држава, коју су у току два века Немањићи изграђивали и културно уздизали. Она се била раздробила пре више од сто година, и поједини њени делови су један за другим пропадали и претварали се у турске провинције. Зета је била последњи остатак немањићке државе. И она је већ била преживела турско ропство од две-три године. Осетила је „Исмаилску железну палицу“, која није само била већ и убијала. Њене су цркве биле разрушене, или су биле празне, без црквених књига, које су Турци, „агаренска чеда“, поплачкали и подерали. Требало је доћи до нових књига. Та се потреба могла задовољити преписивањем, као што се у Зети раније радило. Тако нам се из 1483/4 год. сачувао један рукопис из Зете, Минеј за септембар-децембар (са службама свецима чија празновања падају у те месеце). Из 1486 год. имамо један Часловац, који је написан у самом дому господара зетског Ивана Црнојевића. Стари начин умножавања књига је спор, несавремен. У Венецији се већ увелико штампају књиге. Вероватно тамо је наштампан 1483 год. и глагољски Мисал, најстарија штампана хрватска књига. На зетски престо долази Ива-

нов син, војвода Ђурађ Црнојевић, који се баш тада оженио Јелисаветом, ћерком млетачког племића Антонија Ерицо. И он набавља штампарију у Венецији.

Штампарија је била релативно мала. У њој је, бар у прво време, радило свега осам људи. Тада је у Немачкој, у Нирнбергу, чувени штампар Антон Кобергер имао двадесет четири пресе и сто радника. То је онај Кобергер, чије се једно издање из 1474 год. помиње у Иговом роману „Богородичина црква у Паризу“. Архиђакон Клод Фроло из тога романа једне вечери пред својим саговорницима десну руку ставља на ту књигу, једину штампану књигу коју има у својој библиотеци, а леву руку, кроз отворен прозор своје ћелије, пружа ка Богородичиној цркви, изговарајући ове речи: „Нажалост! Ово ће убити оно“.

Из штампарије Црнојевића знамо за пет књига. То су једине српске инкунабуле, јер су све остале старе српске књиге штампане после 1500 год. (а та се година обично узима као временска граница за инкунабуле). Прва књига, Октоих, први део (или првогласник — због тога што садржи црквене песме које се певају на прва четири гласа или напева), штампан је читаву годину дана. Довршен је, као што смо већ рекли, 4 јануара 1494 год. Забележена је и година од створења света. То је византиски начин рачунања година, који је био у употреби у српској цркви, а сем тога у држави Немањина и у државама њихових наследника. Сматрало се да је свет створен 5508 година пре Христовог рођења. Октоиха првогласника из штампарије Црнојевића било је доста сачувано. Народна библиотека у Београду је имала 12 примерака, више или мање потпуних. Три су јој пропала у I светском рату, а осталих 9 у II светском рату, у пожару од немачких запаљивих бомби који је уништио целу Библиотеку (1941 год). И данас има прилично тога Октоиха, и у нашој земљи и на страни. Изгледа да је он и штампан у већем броју примерака, па га због тога друге српске штампарије нису више ни издавале. Само би се по једном документу из 1685 год. могло закључити да је Октоих првогласник штампан у штампарији Божидара Вуковића у Венецији. То ће свакако бити нека погрешка (писарска, преписивачка или штампарска). У документу истина пише „октоих првогласник Божидара“, али је реч „првогласник“ скраћена на тај начин што је „прво“ замењено са а (= 1). Можда место а треба да стоји е (= 5). Тада би се у документу говорило о Божидаревом Октоиху петогласнику, који је добро позната стара српска књига. У једном слову је сасвим лако начинити погрешку.

Можда је Октоих првогласник из штампарије Црнојевића био скуп. Али пре ће бити да је тешко било доћи до новаца оном нашем непознатом преписивачу који је крајем 1517 или почетком 1518 год. узео да га преписује. Био је вероватно калуђер. Време за њега није претстављало никакву вредност; имао га је и сувише на расположењу. Преписивање је њему значило забаву, прекраћивање дугих зимских часова. Да је Октоих заиста преписиван преко зиме, види се по

томе што је завршен 17 марта 1518 год. Сам преписивач казује да је преписивао „от Црнојевића извода“ (изводом се назива рукописна или, као што је овде, штампана књига са које се врши преписивање). Има је три врсте хартије, али ниједна није ваљала. Он двапут белџи да му је хартија „слаба“ и „зла“. Иначе његову пажњу привлачи рађање неког двоглавог детета. Кад том детету умре отац, он и то записује с тачним датумом.

Од друге књиге из штампарије Црнојевића, од Октоиха петогласника (назив му је по томе што обухвата гласове од петог до осмог), Народна библиотека у Београду је имала свега осам листова, али су они пропали у I светском рату. Описали су их В. Јагић и Љуб. Стојановић. На тим листовима биле су две илустрације, које је Јагић донео у свом чланку. Пред овај рат ја сам нашао још један лист из тога Октоиха. На њему је трећа, дотад непозната илустрација. Очеvidно због те илустрације, лист је био залепљен испред једног примерка Октоиха првогласника из штампарије Црнојевића. Тај нам лист данас претставља једино што поуздано имамо од друге српске инкунабуле. Сада се чува у Државном музеју на Цетињу. Из једног рукописног описа Саве Хиландарца излазило би да у Хиландару постоје два примерка Октоиха петогласника из штампарије Црнојевића. Лукијан Мушицки, 1822 или 1823 год., у доба када је састављао библиографију српских књига (која је остала у рукопису), имао је у руци, бар како изгледа, потпуни примерак тога Октоиха. По његовим белешкама, Октоих би имао 34 табака. На Октоиху би била забележена и година када је штампан, 1494. Нема разлога да се не верује подацима Л. Мушицког. Што се тиче године, ја могу да укажем на једну белешку која би је потврдила. Она се налази код Ст. Новаковића у његовом раду „Српске старине по Македонији, белешке с путовања архимандрита Антонина од године 1865“ (Споменик САН IX, 1891). За архимандрита Антонина Новаковић каже да је у манастиру Слџче код Битоља „од штампаних књига нашао... два екземплара другог дела Октоиха јужнога (тј. српског) штампана од 7002 и од 7047 године од створења света“. Новаковић није запазио значај ове белешке. Други део Октоиха то је Октоих петогласник. Први примерак са годином 1493—94 мора да буде из штампарије Црнојевића, јер у то доба не постоји друга ћириличка штампарија не само код нас већ уопште. Краковска штампарија није више радила. У новембру 1491 год. Феол је био изведен пред суд и бачен у затвор као јеретик који је пристајица Хусовог учења. На почетак Влашке штампарије (1507 год.) треба чекати још тринаест година. Франциско Скорина тек 1517 год. почиње у Прагу да штампа ћириличке књиге за Русе. Што се тиче другог примерка Октоиха из Слџче, он се помоћу наведене године, 1538/9, да лако идентификовати. То је издање штампарије у манастиру Грачаници.

Трећа српска инкунабула је Псалтир. Као и на Октоиху првогласнику, и овде имамо двоструку хронологију: поред године од створења света, имамо и годину од Христовог рођења. Те се две године

не слажу. Како је забележен дан и месец штампања, 22 септембар, година од створења света одговара 1494 год. нашег данашњег рачунања. Међутим, на Псалтир је стављена 1495 као година од Христовог рођења. Штампаријом је управљао један православни монах, Макарије „от Чрније Гори“. Књиге су рађене за употребу у српској цркви, у којој су се рачунале године од створења света. Због тога не може бити сумње да је на Псалтиру тачна година од створења света. С њом се може сложити година од Христовог рођења, ако се претпостави да је за обе године узет 1 септембар као почетак. То је лако могуће. Година је почињала у Дубровнику не само 1 јануара већ и 25 децембра, у Венецији 1 марта, а у Риму у то доба 25 марта. И у Дубровнику и у Венецији и у Риму рачунале су се године од Христовог рођења. Зашто се онда у Зети не би могло остати при 1 септембру и кад је у питању година од Христовог рођења? Мислим да тако треба решавати питање хронологије Псалтира из штампарије Црнојевића. Псалтир је без сумње из 1494 год.; довршен је 22 септембра. У њему се налазе таблице за израчунавање Ускрса, за које се каже да су „сложене од таблице Дамаскинових“ и да су „изобретене“ Ђурђем Црнојевићем. Ваљда их је он мало преудесио. Те су Црнојевићеве таблице унете у један молдавски рукописни Зборник, који је састављен око 1554—1561 год. К. Лиречек, који није знао да оне потичу из Псалтира, закључивао је на основу њих да је Ђурађ Црнојевић имао „смисла за књижевност“. Те сам Црнојевићеве таблице нашао и у једном српском рукопису XVII века. Псалтир је прилично ретка књига. Има много лепих иницијала. По томе се разликује од Октоиха првогласника. Нема илустрација као Октоих петогласник.

Са иницијалима је и Требник (Молитвеник), четврта књига из штампарије Црнојевића. Народна библиотека у Београду имала је свега три листа од те инкунабуле и она су пропала у пожару од 1941 год. У Прагу се налази један непотпуно сачувани лист, а седам листова чувају се у Лењинграду. Кад сам претпрошле године проучавао старе српске рукописне и штампане књиге у манастиру Св. Тројице код Пљеваља, нашао сам један примерак Молитвеника, који истина није потпун, али има двадесет пет штампаних табака. Од дуге употребе пропали су му били поједини листови, а и читави табаци, па су замењивани рукописним. Данас он има 6 рукописних табака. Велика је штета што се нису сачували листови с предговором и поговором, па смо због тога и даље упућени на комбинације, да бисмо некако дошли до хронологије штампања те инкунабуле. Н. Дучић је видео на Св. Гори, и то изгледа у Карејској ћелији, један штампани Зборник са 7003 годином од створења света, а то значи са 1494/95 год. За тај Зборник Дучић каже да је штампан у Млечима, али додаје да је то било „при Вавиле“, зетским митрополитом који се помиње и у Октоиху првогласнику и у Псалтиру. Сем Дучића, тај Зборник нико није запазио. У Млечима у то доба не постоји ћириличка штампарија. Тај Дучићев податак неће бити тачан. Мора да су Дучићеве забелешке биле погрешне, и то не само што се тиче места штампања већ и врсте

књиге. Биће то наш Молитвеник, а не неки Зборник. Уосталом, Ду-чић сам каже да су му белешке из 1882 год. биле затурене. Штампано их је 1889 год., после седам година, кад му већ сећање није било од помоћи при читању његових можда нејасних и недоследних бележака.

Пета српска инкунабула није нам се сачувала. Од ње имамо само препис, рађен 1548 год. у Буђановцима у Срему. Презвитер Вук, који је на том послу провео два и по месеца (од 28 маја до 14 августа), каже у запису да му је извод био „от форми Црнојевић, от славјенија Макаријева“. Не може бити сумње да је пред њим било Јеванђеље из штампарије Црнојевића. Ја сам тај препис видео октобра месеца 1937 год. О њему сам писао у расправи „О штампарији Црнојевића“, која је 1938 год. објављена у Гласнику Скопског научног друштва, књ. XIX. Препис је био у рукама једног свештеника, који је покушавао да га прода у иностранство. Ја сам, наравно, све чинио да му ту намеру осујетим. И срећом успео сам. Тај је важан рукопис остао у нашој земљи. Постао је својина патријарха Гаврила и ја сам га пре рата имао прилике да проучавам. Начинио сам и неке фотографске снимке. За време окупације то се Буђановачко јеванђеље било затурило, али је после ослобођења нађено.

На Октоиху првогласнику није назначено место штампања, а на Псалтиру је забележено Цетиње. Народна традиција везује штампарију за Обод. Говорило се и о словима која су налажена на Ободу, и то за „цијеле шаке“. Та слова нису описана, а још мање нацртана или фотографисана. Нису ни сачувана. Због тога се сумњало да су уопште и налажена. Међутим, те су сумње биле неоправдане. Неколико слова је имао пок. Петар М. Пејовић, претседник општине на Ријеци Црнојевића, који је становао на самом Ободу (Ријечком Граду). За време окупације та су слова пропала, али су се сачували отисци од њих на хартији, који су пре рата начињени по мојој молби. На основу тих отисака ја сам утврдио да су слова заиста из штампарије Црнојевића. Традиција је значи у праву. Штампарија је била на Ободу. Али када? Да ли пре Цетиња или после њега? Досад се сматрало да је штампарија основана на Ободу, па да је затим пренета на Цетиње. Наравно, тако су мислили само они који су узимали у обзир и традицију. За присталице Ил. Руварца о Ободу није могло бити ни речи, већ само о Цетињу. Откако сам добио отиске почео сам да верујем у традицију о Ободу и да је доводим у склад с другим подацима. Ланске сам године био на Цетињу и на Ободу. То ми је много користило. Дошао сам до закључка да је штампарија најпре била на Цетињу, па да је одатле однета на Обод. Ово су моји разлози. Октоих првогласник је довршен почетком 1494 год. Свакако упоредо с њим штампан је и Октоих петогласник, који има исту годину штампања. Псалтир је био готов 22 септембра 1494 год. Он је штампан на Цетињу, као што се изрично каже у његовом поговору. Са његовим слагањем морало се отпочети одмах после довршавања оба октоиха. То би већ говорило да су и октоиси штампани на Цетињу. Али има и један

доказ за то. На Октоиху петогласнику била је једна илустрација која претставља цркву и писце црквених песама како седе испред ње. Слична таква илустрација налази се и на Октоиху петогласнику из штампарије у Грачаници. Само се за цркву напомиње да је то „митрополија Грачаница“. За Грачанички октоих употребљен је, изгледа, и Октоих Црнојевића. А и да није тако, опет бисмо због грачаничког примера помишљали да је и на Октоиху Црнојевића насликана црква у којој је била штампарија. Стара црква Цетињског манастира више не постоји; разрушена је 1692 год. Али имамо план њене основе из времена рушења. Сем тога, на њеним темељима саграђена је црква у Тилпуру (испред данашњег манастира; име је добила по црквеним „кипуријама“ које се помињу у манастирској оснивачкој повељи Ивана Црнојевића из 1485 год., а то су вртови — грчки \acute{o} $\kappa\acute{\iota}\lambda\omicron\varsigma$ значи врт, башта, градина, а \acute{o} $\kappa\acute{\iota}\lambda\omicron\upsilon\rho\acute{o}\varsigma$ је вртар, баштован). И стари план и темељи одговарају цркви на Октоиху. Ту се нигде не виде певничке апсиде. То је необично важно, јер то искључује из комбинације Ободску цркву, која има певничке апсиде. Према томе, у доба штампања Октоиха петогласника, а то значи и Октоиха првогласника, штампарија је била на Цетињу. Како су то прва њена издања, значи да је на Цетињу и основана. Са Цетиња је у реду пренета на Обод, па зато по Цетињу нису просута њена слова. Немамо ни једну вест о налажењу слова на Цетињу. Штампарија није била на Цетињу крајем 1496, када је Ђурађ морао нагло да напусти своју земљу. Он је са собом понео све што је могао, покупио је чак из манастира разне ствари од сребра, злата, бакра и коситера, од свиле, затим иконе, чаше и кашике, документа и покућство (све то помиње у своме тестаменту од 1499 год. и налаже да се врати манастиру). Само је штампарију оставио. Разлог је свакако тај што је она већ била на Ободу, па Ђурађ није имао времена да иде по њу. Требало је за свега три дана одлучити се или за одлазак на Порту или за напуштање земље, и за иста та три дана спремити се и отићи пут Будве и мора, а не поред Обода на Скадарско Језеро, које је затварао турски Скадар. На Ободу је дошло и до растурања штампарије, па отуда су по Ободу могла да буду растурена слова и да се на њих наилази све до наших дана.

Судећи по поговорима у издањима Јеролима Загуровића из 1569—1570 год. изгледало би да је Загуровић нашао у Венецији „стари кипари от родитељ јеґо војвода Ђурђа“. Загуровићева су слова само нешто налик на слова из штампарије Црнојевића. Види се да је Загуровић желео да их подражава. Стара Црнојевићева слова није имао. О њима је причао из „меркантилне шпекулације“, како је учио још Павле Шафарик. За нас је та чињеница важна, јер показује да је штампарија Црнојевића уживала добар глас. И сродство Загуровићево са Црнојевићем веома је сумњиве природе. Можда је оно измишљено да би се за ново штампарско предузеће обезбедиле старе трговачке везе. Ми не знамо шта је било са штампаријом Црнојевића после одласка Ђурђевог. Очеvidно је назовала. Слова расута по Ободу по-

казују да је и пропадала. Пресе и један део слова можда су негде и однете. Да не буду то оне справе за штампање „словенским словима“, које је дубровачки свештеник Лука Радовановић 1502 год. остављао тестаментом другом дубровачком свештенику, Павлу Вукашиновићу? За дубровачког латинског канцелара Луку Примојевића, који је 1514 год. намеравао да отвори штампарију у Дубровнику, може се са сигурношћу рећи да није имао слова из штампарије Црнојевића. Он је желео да штампа књиге и на српском језику, али не словима Црнојевића, која су била „свуда хваљена и цењена“, већ сличним словима.

Управник и фактор Црнојевића штампарије, јеромонах Макарије „от Чрније Гори“, из Зете је отишао у Влашку, и тамо, вероватно у Трговишту, основао прву влашку штампарију. Радио је у времену између 1507 и 1512 год. Штампao је свега три књиге, и то богослужбеног карактера. Две од њих, Октоих и Јеванђеље, штампao је и у Зети. Једну је у Влашкој први пут слагао; то је био Служабник (литургијар). У Влашкој, и у цркви и у државној администрацији, био је старословенски језик у употреби, па су зато Макаријева влашка издања на старословенском, али с јусовима. То је бугарска или влашко-молдавска рецензија. Пред крај живота Макарије напушта штампарство и повлачи се у Св. Гору. Ступа у српски манастир Хиландар. Год. 1526 он је игуман хиландарски. Заједно с игуманом светогорског манастира св. Павла, шаље те године „посланике“ (тај се израз употребљава) у „славни град Дубровник“ да приме, како се каже у „веровануму писанију“, „задужбину што приходи од нашега града и нашега господства светим црквама“. То је стојски доходак, који се од 1333 год., од уступања Стона, давао српском владоцу. Цар Стеван Душан га је био пренео на српски Арханђелски манастир, у Јерусалиму, а после пропасти српске државе прешао је на Хиландар и манастир св. Павла. Као игуман хиландарски Макарије је написао један мали географски спис о међама Дакије. Тај је спис из времена између децембра 1526 и јула 1528 год. У њему се помиње и „Сиракус. иже јест Дубровник“.

Двадесетак година после престанка с радом штампарије Црнојевића основана је друга српска штампарија. Крајем друге десетине XVI века два брата Љубавића, Ђурађ и јеромонах Теодор, одлазе у Венецију да се тамо упуте у штампарство и да набаве штампарију. Њих је тамо послао њихов отац Божидар Гораждинин, који је био неки чинилац у манастиру Милешеву. Ђурађ је умро у Венецији, а Теодор је пренео штампарију у Горажде (на Дрини, тада у Херцеговини). Ту је 1519 год. изишла прва књига Љубавића, а трећа и последња штампана је 1523 год. Сем године од створења света, на овим издањима су дате и године од Христовог рођења, али се до њих дошло на потпуно погрешан начин и зато су оне скроз нетачне. Тиме је направљена хронолошка збрка. Била је једна стара ера по којој се рачунало да од створења света до Христа има 5500 година. Њу је очевидно Љубавић хтео да употреби, али је то наопако учинио. Место да годину од створења света (по византиском и по уобичајеном на-

шем рачунању) смањи за осам, јер од створења света по овом другом рачунању нема 5508 већ 5500 година, он је ту византиску и нашу годину задржао. Сад је од те године, која обухвата 5508 година од створења света до Христа и године после Христа, одузео 5500 и тобож добио годину од Христовог рођења. Тако је за осам година погрешно, и то је свакој години од Христа осам година додао. Чудновато је да то није приметио у току четири и више година рада. Био је „в туждих странах талијанских“, свакако је са њима и даље имао везе, да је могао запазити да су тамо друге године, а не оне које је он стављао на своја издања. Из Горажда је Љубавића штампарија пренета у Влашку, у Трговиште. Не знамо кад је то учињено, али 1545 год. тамо се штампа једна књига „с мадрами (матрицама) Димитра Љубавића“. То је логотет Димитрије, који на другој једној књизи, штампаној 1547 год., каже за себе да је „внук Божидаров“. Мислио је, наравно, на Божидара Горажданина. Како се код нас у записима и другим историским изворима говори о „псалтиру Божидаровом“, о „литургији Божидара“ или „Бождарове форме“, о „октоиху Божидара“, о „зборнику Божидаровцу“ (празничном минеју), и увек се подразумева Божидар Вуковић, дуго се сматрало да је Димитрије унук тога Божидара. И сад се може највише на ту грешку код мање упућених писаца.

Прва и друга српска штампарија донете су из Венеције, а трећа је тамо била цело време свога постојања. Њу је основао Божидар Вуковић Подгоричанин, наследио је Божидаров син Виценцо, била је једно кратко време у рукама Јакова од Камене Реке, дуго није радила и најзад је прешла у својину млетачког штампара Ђована Антонија Рампацета. Прво издање из ове штампарије је изишло 1520 год. а последње 1597 год. Од свих старих српских штампарија ова је била најдужег века — 77 година (наравно, рачунајући ту и прекиде, који су били дуги). Прорадила је осам или девет месеци после штампарије Љубавића, од које је без сумње наследила један део особља.

Бождар Вуковић је био из Подгорице. По свој прилици је припадао нижем племству. Старчева Горица, сада Старчево — острво у Скадарском Језеру, улазило је у његову баштину. Тада је она била „при језеришту“, још није била опкољена водом. Рођен је ускоро после 1465 год., јер у предговору Октоиха петогласника 1535/36 год. каже да се приближава време његове старости, а у предговору Празничног минеја од 11 јуна 1536 год. говори о старости и о приближавању времена смрти. И на једном и на другом месту он се позива на Пророка Давида по коме „дана година наших свега има до седамдесет година, а у јачега до осамдесет година“. Био је млад човек у доба оснивања и рада штампарије Црнојевића. Штампарски му се посао још тада допао, али он изгледа није имао везе са штампаријом на Цетињу и на Ободу. Много година доцније, на крају своје штампарске каријере, он је истицао како је желео „от јуности“ своје да се бави штампачким књигама. Не зна се због чега је напустио отаџбину и отишао у Венецију, а он сам казује да су му турска угњетавања хришћана спречавала повратак. Није он био међу оном стотиним коњаника ко-

ји су пратили Ђурђа Црнојевића кад је остављао Зету. Из Будве ти су људи, заједно с Ђурђем, отишли бродом до Задра. Постали су млетачки најамници и као такви прешли у Равену и ставили се под непосредну команду Ђурђеву. Божидар Вуковић је из Подгорице отишао право у Венецију. Тако он казује у марту 1521 год., и то на два места, у поговору Молитвослова и у запису на једној икони.

У Венецији је Божидар Вуковић видео да своје књиге штампају „Фруги же и Грки и иније језики“, па је зажелио да штампа „наше српске и бугарске“ књиге. То истицање заједнице између Срба и Бугара није ни мало чудно за оно време. У другој половини XV и у току XVI века један књижевни покрет обухвата крајеве око Новог Брда, Кратова, Софије и Рилског манастира, и на српскословенском језику ствара заједничку јужнословенску књижевност. Том покрету припадају Владислав Граматик и Димитрије Кантакузин из XV века, а поп Пеја, Матеј Граматик и Андреја из XVI века (последња двојица су писци Житија и Службе св. Николе Софског).

За првог фактора штампарије Божидар Вуковић је узео јеромонаха Пахомија, који се у првим двома књигама назива „от Црније Гори от Реке“, а у трећој за себе каже да је „от остров Диоклитскога (Скадарског) Језера“. Из истог времена из кога је та трећа књига (март 1521 год.) имамо један Пахомијев запис на икони коју је „откупом злата“ набавио Божидар Вуковић. И ту Пахомије за себе бележи да је са острва на Скадарском Језеру. Ил. Руварац је мислио да је то острво Ком, на коме је била „Црква комска“, задужбина Црнојевића, коју је Иван Црнојевић приложио Цетињском манастиру. Имаће право Руварац. Само откуд онај ранији назив „от Реке“? Ево како је то објашњавам. У Комској цркви Пахомије је прешао са Ријеке, данашње Ријеке Црнојевића. Све док је штампарија Црнојевића тамо постојала, радио је у њој, на Ријечкоме Граду, који је тек „у новитје време прозван Обод“ (како истиче П. Шобајић). Божидар Вуковић се нарочито трудио да му слова буду „угодна свакому прочитајуштому“. Није се журио. „Продлжио је време“, како се он сам изражава. Све је чинио да му књиге буду што боље и што лепше. Због тога је он и изабрао за фактора Пахомија, штампара који је своје искуство стекао у штампарији Црнојевића, „свуда хваљеној и цењеној“ (по њећ наведеним речима Луке Примојевића). У прво време Пахомије је истицао Црну Гору и Ријеку, па је тако на неки начин ново предузеће и себе повезивао са старом реномираном штампаријом Црнојевића и са Макаријем, који је, док је год био у Црнојевићевој служби, увек стављао да је од Црне Горе. После две штампане књиге Пахомије је сматрао да може у неку руку да се осамостали, па је узео да се назива по острву на коме је била Комска црква, његово склониште после престанка рада у штампарији Црнојевића. Пахомије је морао бити човек педесетих година. Није дуго био на послу; мора да је умро ускоро после треће књиге коју је наштампао 1521 год. Са губитком Пахомија штампарија као да је замрла. По подацима којима данас располажемо, она је наставила свој рад тек после четрнаест година.

Издања Божидача Вуковића била су на хартији, али има примерака и на пергаменту. У њима су први пут штампана нека оригинална дела старе српске књижевности. Тако Празнични mineј (1538) садржи службе св. Сави и св. Симеону. У Савиној служби, испред кратког прошлогког житија, налазе се стихови Силуана, даровитог српског писца са почетка XV века. Од оригиналних дела старе српске црквене поезије у Mineју је још и Служба Стевану Дечанском од Григорија Цамблака, који је код нас живео и радио у првој десетини XV века. Ту треба убројати и Службу св. Петки, коју је по свој прилици Цамблак прерадио, Житије св. Петке од трновског патријарха Јевтимија, бугарског писца XIV века, имамо у другим издањима Божидача Вуковића и његовог сина Вићенца, у молитвословима или зборницима (из 1536, 1547 и око 1560 год.).

Молитвослов је Божидар Вуковић први пут штампаво 1521 год., и то у два издања. Једно је било веће, штампано „велицеми словеси“. За друго је употребио мања слова. Било је краће и требало је да буде „в пут ходештим удоб носимо“. Можда је и његов Молитвослов из 1536 год. био „в двоје књиг“, од којих би једна, она што је скраћена, била намењена путницима.

По истраживањима совјетских научника, издања Божидача Вуковића утицала су на најстарије руске штампане књиге, на оне без места и године штампања, за које се данас сматра да су претходиле Апостолу из 1564 год., све доскора слављеном као „првенцу“ московске и руске штампе. Да је тог утицаја било, може се закључити већ из поговора у Апостолу из 1564 год., у коме се помиње Венеција и штампање књига у њој. Међутим заглавља и украси из тих руских књига старијих од Апостола директно упућују на Венецију и на старо српско штампарство, а нарочито на Празнични mineј Божидача Вуковића (из 1538 год.). Још једну чињеницу треба узети у обзир. Први руски штампар Иван Фјодоров био је ђакон Саборне цркве Николе Гостунског на Кремљу, а 1550/51 год. један бивши протокол те цркве шаље једно јеванђеље у Босну, у манастир Папраћу, по игуману тога манастира Григорију. Преко те везе између наше земље и цркве на Кремљу могла су до Ивана Фјодорова да допру издања Божидача Вуковића. Од своје стране ја бих указао на један несумњив доказ утицаја издања Божидача Вуковића на руско штампарство. У Служабнику, штампаном 1583 год. у Вилни, у штампарији Мамонича, на шест места се налази заглавље из штампарије Божидача Вуковића, о чему јасно сведоче прва три слова из Божидаревог имена која су отштампана у заглављу (Бож.). Треба још имати на уму да је штампарију Мамонича организовао Петар Тимофејев Мстиславец, који је заједно с Иваном Фјодоровим штампаво Апостол из 1564 год.

Видели смо да Божидар Вуковић у предговору Празничног mineја од 11 јуна 1536 год. говори о својој смрти која се приближава. Почео је ваљда већ да поболева. Празнични mineј је завршен 19 јануара 1538 год. и тиме престаје штампарска делатност Божидача Вуковића. Ускоро је умро. На самртној постељи је зажелио да не издах-

не у туђини, већ у својој отаџбини и на својој баштини. Та му се жеља није испунила. Његов син Виценцо сматрао је да треба тело да му пренесе у цркву на Старчевој Горици. И то је учинио 1540 год. „с велим потрошком из толико далеште стране“. О прослави четиристогодишњице Ободске штампарије (1893 год) вршено је ископавање код те цркве и нађена је једна мала гробница, у којој очевидно одрастао човек није могао бити сахрањен. У гробници, под плочицама, биле су кости, покупљене и ту донете, вероватно у дрвеном сандуку (судећи по гвозденим клинцима са остацима гњилог дрвета). П. Робински, који је вршио то ископавање, мислио је да је нашао гроб Божицара Вуковића. С тим се слагао Љуб. Стојановић. Кости у гробу сведочиле би да није извршен пренос „мртвог тела“, како је тврдио Виценцо. Само се треба запитати да ли је Божицарово тело могло да иструне од времена после 19 јануара 1538 год. (кога је дана Божицар још био жив) до 31 децембра 1540 год. (као последњег могућег датума преноса).

На првим својим издањима Божицар уз своје име и презиме ставља „от Ђурић Подгоричанин“. Ђурић је свакако неко место. Идентификују га са Ђулићима на северу од Подгорице, данашњег Титограда. Чак се причало да су у тим Ђулићима ископавана и изоравана стара слова. Од 1521 год., обазриво и као кришом, на полеђини једне иконе, а од 1536 год. сасвим јавно, на својим књигама, Божицар се назива војводом и употребљава грб („белег“), за који каже да је дарован његовим прецима и њему од стране цара Карла V. Преци његови поуздано нису имали грб, а нису га ни могли добити од Карла V, који је постао цар тек 1519 год. Кад су се негде с јесени 1672 год. Ђорђе Бранковић, доцније гроф, и његов брат митрополит Сава прогласили за потомке старих Бранковића, везали су се тада и за Божицара Вуковића, прозвали су се *de Podgoricza* и према Божицаровом грбу израдили су тобожњи деспотски грб Бранковића. Од цара Карла V начињен је Карло Велики и та је преправка ушла у диплому цара Леополда I од 1683 год., којом се Ђорђе Бранковић и његови потомци, као и његов брат Сава, увршћују међу угарске бароне. Да су Бранковићи имали везе с Карлом Великим, Ђорђе Бранковић прича и у својим Хроникама. И Подгорица се помиње у Хроникама као место у коме су становали Бранковићи. Јов. Радонић мисли да је један препис Хроника учинио да се створи предање код Братоножића у црногорским Брдима да воде порекло од Бранковића. Божицара Вуковића нису довели у везу са Бранковићима тек Ђорђе Бранковић и његов брат Сава. То је учинио још 1546 год. Божицаров син Виценцо. Кад је наследио очеву штампарију, Виценцо је првој књизи коју је издао додао једну „епистолију“ и у њој испричао да Вуковићи воде порекло „от племена благочасних владавич Сербске земље“. Позивајући се на „писмо от ројства краљев и цесаров сербских“, дакле на старе српске родослове, он је ту помињао и „велога Константина првога“ и „славнога Вука деспота, и Бранка Вуковића, и Стефана деспота“. При том је, као што се види, направио малу збрку, па је од Вука Бранко-

вића начинио двојицу људи: деспота Вука и Бранка Вуковића. Оче-видно по Старчевој Горици, Виценцо се назива „латинским језиком дела Веча“. На нашем језику његово име чудно гласи: „Вицинце де господин Божидача Вукове од Старца“. Марта 1529 год. говори се о писмима на италијанском језику краља Фердинанда »*sekretario Turci nomine Dionysio dito Bosydar de la Wchia*«. А. Ивић је мислио да је то Божидар Вуковић и да су можда Божидарови рођаци Иванко и Стефан Вуковићи који се помињу у истом документу.

Једно време Виценцо Вуковић је обуставио рад у својој штампарији. Не знамо из којих је разлога то учинио. Год. 1561 у његовој је штампарији штампано једну књигу Стефан „от града Скадра“, који ће две године доцније отворити своју штампарију у Скадру. После тога штампарија опет не ради, јер 1566 год. Јаков од Камење Реке истиче да се у њој није ништа штампало „от многими времени“. Камена Река је испод Осоговске планине, код Ђустендила. Одатле је дошао Јаков и код Виценца Вуковића отштампао једну књигу. Т. Банели је у Ватиканском архиву у библиотеци нашао документа, по којима је Виценцо Вуковић 1574—1575 гд. имао намеру да издаје књиге за католике. Штампарија Вуковића прешла је доцније у власништво млетачког штампара Ђована Антонија Рампацета, који је у њој 1597 год. штампано три књиге. Две су веома мале, али зато ипак веома важне. То су први српски буквари, који су изишли у размаку од свега пет дана. Прво издање буквара, од 20 маја, имало је само два листа малога формата. Био је сачуван један једини његов примерак. Крајем прошлог века код И. Крилова, руског конзула у Скадру, налазило се друго издање буквара, од 25 маја. У науци то друго издање било је познато само по једној копији. Судећи по њој, друго издање је имало четири листа, али је било још мањег формата од првог издања. И прво издање и копија другог издања били су у Народној библиотеци у Београду; изгорели су 1941 год. Мирјана Ђоровић Љубинковић нашао је у нашем старом живопису интересантне и важне потврде да су ови први српски буквари заиста били у употреби. У живопису капела св. Николе манастира Мораче (из 1639 год.) и манастира Пећке патријаршије (из 1673/74 год.) приказује се, поред осталог, како малог св. Николу отац доводи у школу. И на једној и на другој слици учитељ пружа малом св. Николи таблицу на којој је исписана азбука. Наслици су и други ученици. Они држе таблице с текстовима који су наштампани и у првом буквару. Укупно на сликама има четири таблице, колико има и страна прво издање буквара. Распоред текстова на таблицама потпуно је исти с распоредом текстова на страницама буквара. Свакој таблици одговара по једна страница буквара.

Пре првих српских буквара штампане су азбуке у појединим старим српским књигама, са очевидном наменом да послуже за наставу. Тако се азбука налази већ у Молитвослову Божидача Вуковића из 1521 године.

Четврта стара српска штампарија основана је у нашој земљи, у Рујанском манастиру, на западу од Ужица. После ње у нашим краје-

вима радиће још шест штампарија, и то у манастиру Грачаница, у манастиру Милешеву (две), у Београду, у манастиру Мркшиној Цркви и у Скадру. Најзад ће се опет основати једна штампарија у Венецији. То ће бити једанаеста и последња стара српска штампарија. Штампарије из наших крајева, сем прве Милешевске и Мркшинске (које имају по два издања), штампале су свега по једну књигу. Треба напоменути да оне нијесу биле покретне штампарије, да се нису селиле из места у место (као што се то понекипут тврди). О томе нам сведочи разлика која постоји у облику њихових слова. Рујанска штампарија је радила 1536/37 год. За њу је Павле Шафарик мислио да је имала слова изрезана од дрвета. Резало их је три или више људи, па отуда толика разноликост њихових облика. Ја сам Рујанско јеванђеље проучавао у Народној библиотеци у Београду, пре рата, пре пожара који је уништио и ту веома ретку стару српску књигу. Своја проучавања нисам завршио, али бих ипак рекао да ће Шафарик имати право. Грачаница је добила штампарију 1538/39 год. захваљујући новобрдском митрополиту Никанору, који је био познат по својој љубави према књигама. За прву Милешевску штампарију, која је радила од 1544 до 1546 год., знамо да је набављена у Венецији. Друга Милешевска штампарија је имала слова налик на слова из штампарије Црнојевића. У њој је 1557 год. штампан Псалтир; друга њена издања нису позната. Сачуване су коректуре тога Псалтира. Нашао сам их у једном рукописном Служабнику манастира св. Тројице код Пљеваља. За коректуре је узет отисак у црвеној боји. Исправке су вршене црном бојом. Интересантно је да су коректурни знакови увек исти. У Београду је била штампарија 1552 год. Основао је кнез Радиша Дмитровић, а после његове смрти прешла је у руке Тројана Гундулића „от великаго града Дубровника“. У њој је радио јеромонах Мардарије из манастира Мркшине Цркве, који је доцније створио штампарију и у своме манастиру. Тај је манастир био у Смедеревској митрополији, а налазио се под планином Црном Гором. Имао је цркву посвећену Вознесењу. Не зна се где је била Мркшина Црква. Обично се узима да је била на северу од Ужица, у Косјерићу, испод планине Црнокосе. Једном приликом Павле Шафарик је изнео мишљење да је Мркшина Црква данашња Пута села Памбуковице (северно од Ваљева). Јоаким Вујић у своме Путешествију по Србији из 1826 год. прича како је дошао у село „Паунбуковицу“, па је после приспео „к Мршиначкој цркви“. За цркву каже да „лежи између шумни планина, на потоку Мршинцу“ и да јој је храм Вознесење. На ове се податке из Вујића позивао Шафарик и на њима је заснивао своје мишљење. У Мркшиној Цркви штампарија је радила од 1562 до 1565 год. Јеромонах Мардарије бележи да је „рукоделисао“ „слова от железа и меди и прочаја“. Скадарску штампарију, као што смо напред већ рекли, основао је Стефан „от града Скадра“. Из једног његовог записа сазнаје се да се презивао Мариновић. У њој је штампана једна књига 1563 год. На њој је радио „мајстро Камило Занети“, чувени калиграф XVI века. Занети је доцније, 1583 год., штампао у Венецији један мали католички катекизам. У катекизму је дубровач

ки језик, а штампан је ћирилицом, и то не брзописним већ уставним словима (што претставља изузетак). Наручили су га браћа Анђело и Иван Загури, за које П. Колендић с правом претпоставља да су били синови Јеролима Загуровића, оснивача последње старе српске штампарије.

Загуровић је био „властелин от града Котора“. Имао је штампарију у Венецији 1569—1570 год. П. Шафарик и И. Каратајев у својим описима старих српских књига говоре да се у Загуровићевим издањима налази његов портрет. То је међутим његов „белег“ (грб), као што се лепо види из реченице испод њега: „Сврши си Псалтир (или: си Молитавник) господин Јеролим Загуровић и положи свој белег“. Загуровић је имао пословне везе са Кара-Трифунум, првим књијаром у Скопљу и уопште у нашим источним крајевима. Код Кара-Трифунна је било стовариште Загуровићевих књига. У Загуровићевој штампарији је радио Јаков „от пределех македонских от места зовом Софија, Крајков син“. Као што је за Јакова Софија била у Македонији, тако је раније за Божидара Вуковића Подгорица била „в пределех македонских“. Год. 1571/72 Јаков штампа у Венецији Зборник за „различне потребе“. Од те мале књиге постоје два издања из исте године. Ваљда их је штампао у Загуровићевој штампарији, али то се нигде не каже. Из овог Зборника су преписивани поједини састави. Тако су ушли у један рукописни Зборник XVII—XVIII века (сада својина Српске академије наука). Зборник Јакова из Софије нашао је 1836 год. поп Јован Лоровић из Црмнице у Црној Гори и из њега преписао неке текстове. Мислио је да је то рукописна књига. Један од тих текстова издао је по Лоровићевом рукопису Ст. Новаковић, и не помишљајући да је то текст из старе српске штампане књиге. И Н. Дучић, чија је својина био Лоровићев рукопис, чинио је сличне грешке.

Загуровићева штампарија у почетку XVII века припада млетачком штампару Марку Цинамију, који је знао наш језик и који је умео да чита наше књиге. Год. 1628 Цинами приређује ћириличко издање „Зрцала духовног“ Мавра Орбинија под називом „Огледало духовно“. Свога сина шаље у Босну, у фрањевачки манастир у Фојници, да би научио наш језик. Год. 1638 излази Псалтир, на коме пише да га је штампао Бартол Гинами (Цинами), Марков син. Уствари то је само прештампан Загуровићев псалтир. То је последња стара српска књига. Истина, руски библиограф Сопиков као млетачка издања наводи још Октоих из 1644 и Псалтир из 1658 год., али ти његови подаци нису потврђени. У Цинамијевој штампарији је наштампан и један мали руски спис, у четвртини на свега четири листа. Јаков Седовски тим је списом 1641 год. честитао степен „учитељства глагољу философичнога“ Григорију Кирницком „в Росије Лвовскија земља обиватељу“.

На крају наших излагања морамо указати још на неке чињенице. Празнични mineј Божидара Вуковића прештампан је ердељски митрополит ГенADIје у Сас-Шебешу 1580 год. Задржао је српскословен-

ски карактер текста. Само штампање је поверио ђакону Коресију, познатом влашком штампару. Год. 1581 још је једна књига изишла из штампе захваљујући старању митрополита Генадија. То је оно „Поченије избраноје от светаго Јевангелија“, уствари зборник проповеди, који је 1342/43 год. преведен „с грчкога језика на србски“. Није нам познато да ли је Генадије штампао баш тај српски превод или који други. Влашка књегиња Јелена, жена војводе Матије Басарабе, издала је Цветни триод 1649 год. у Трговишту, у „господарској типографији“. У самом се наслову напомиње да је „от двоју писмену сеју Д Ђ (јусова) по обичају благовољному раченију (жељи) србскога народа опасно (брижљиво) изчиштени“. Књига је заиста чисте српске рецензије. Око њеног штампања се старао Јован Светогорац који је био из Босне из Каменграда, а који се замонашио у манастиру Гомионици. Помиње се и Прока типарник, који је „типарисао“ књигу са другим „трудољубцима“. И за католике су штампане књиге ћирилицом, али не словима уставног типа (као што су штампане за православне), већ по правилу брзописом. Најстарија је таква књига Молитвеник, који је штампан у Венецији 1512 год. „по мештру Франческу Раткову Дубровчанину“. Тај Франческо Ратков је онај Франческо (Франо) Ратков Мицаловић, који је 1510 год. склопио уговор са штампаром Јеронимом Сончином у Пезару о штампању књига »in littera et idiomate serviano«. Друго издање тога Молитвеника је штампано 1571 год., такође у Венецији. Издали су га Јаков Баромић и Аброжо Корсо. По Ђ. Банелију, то уствари не би било друго већ треће издање, јер има разлога да се претпоставља да је између 1512 и 1571 год постојало још једно издање, које није сачувано или које још није нађено. И у Дубровнику је било покушаја оснивања ћириличких штампарија, и то у два маха (1568 и 1575 год.). Ћирилицом су штампане књиге и у хрватској протестантској штампарији у Ураку крај Тибингена (у Немачкој). У времену између 1561 и 1563 год. штампан је огледни лист (300 ком.) и седам књига (са тиражом од 500 до 2000 примерака). За те ћириличке књиге Примож Трубар је довео у Урак двојицу српских свештеника, Матију Поповића и Јована Малешевца. После двадесет недеља они су се вратили натраг. Не зна се да ли су били од какве користи за штампарију. Матија је, изгледа, био из Босне. За Јована Малешевца, кога су наши протестанти сматрали за учена човека, Ил. Руварац је мислио да је исто лице са дијаком Јованом Малешевцем, преписивачем старих српских рукописних књига.

О томе зашто су престале са радом старе српске штампарије навешћемо мишљење Матије Карамана, надбискупа у Задру. Год. 1750 Караман је писао да су српске штампарије у Венецији имале мало успеха и да су најзад пропале од како су основане штампарије у Линову, Кијеву и Москви, које су својим издањима преплавиле српске земље.